

Оригинални научни рад
УДК: 75.052.046.3(497.11)"1830/1882"
070(497.11)"1830/1882"
doi: 10.5937/zrffp52-36847

ЦРКВЕНА УМЕТНОСТ И ЈАВНОСТ У КНЕЖЕВИНИ СРБИЈИ (1830–1882)

Дана Д. КОСТИЋ¹
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за историју уметности

¹ anchikostic@gmail.com

Рад примљен: 8. 3. 2022.
Рад прихваћен: 30. 6. 2022.

ЦРКВЕНА УМЕТНОСТ И ЈАВНОСТ У КНЕЖЕВИНИ СРБИЈИ (1830–1882)

Кључне речи:
црквена уметност;
штампа;
јавност;
Кнежевина Србија.

Сажетак. У раду се разматрају утицаји које је друштвена и културна јавност имала, посредством штампаних медија, на развој и уобличавање црквеног живота и црквене уметности у Кнежевини Србији (1830–1882). Иако је у ранијој историографији уочено да је уметничка критика изношена у штампи XIX века била важан фактор њеног уобличавања, није посвећена посебна пажња црквеној уметности и утицајима јавности на њу. Кроз преглед ставова и коментара изречених у новинама и периодици у вези са црквеном архитектуром, сликарством и разним црквеним активностима усмереним на изградњу, обнову и украшавање храмова у Кнежевини Србији, циљ рада је да се актуелизује значај утицаја штампаних медија на развој црквене уметности XIX века у даљим истраживањима.

Увод

Након добијања Хатишерифа 1830. године Србија званично добија статус аутономне Кнежевине под султановим сизеренством (Љушић, 2004, стр. 4–14), чиме су створени државни оквири за верску обнову и интензиван развој црквене уметности (Костић, 2016, стр. 18–58). Православна црква у Кнежевини Србији од тог времена заузима важно место као државна и национална институција, што је условило њено истакнуто место у јавном животу, као и јавни надзор свих активности везаних за изградњу, опремање, осликавање и обнову храмова (Слијепчевић, 1991, стр. 295–425; Макуљевић, 2007, стр. 9–34; Костић, 2016, стр. 18–58). Надзор над свим црквеним активностима у Кнежевини Србији вршила је држава преко својих институција, у прво време Књажевске канцеларије, а потом преко Министарства просвете, Грађевинског одељења Министарства унутрашњих послова и епархијских конзисторија (Костић, 2016, стр. 23–26). Поред захтева саме Цркве и механизма којима је држава, посредством својих институција, условљавала развој и токове црквене уметности у Кнежевини Србији, врло важан фактор њеног уобличавања током XIX века јесу и друштвени захтеви који су били оличени кроз деловање различитих интересних група у јавности (Костић, 2016, стр. 126–164). Јавност, која се у европским друштвима јавља од новог доба и током XIX века доминира њиховим политичким и културним животом (Набермас, 1996), почиње и у Кнежевини Србији од четврте деценије да све више добија на значају (*Класицизам код Срба*, 2, 1966, стр. 5–8; Пејчић, 2009). У том погледу естетски критеријуми, захтеви и утицаји које су културна и научна јавност имале на црквену уметност били су важан фактор њеног уобличавања. Јавност је утицала током XIX века на форме духовног живота и моделе црквене уметности, али без мешања у догматска питања (Макуљевић, 2006а, стр. 102). Јавност је кроз више облика деловала на развој уметности у Кнежевини Србији, а један од инструмената је била дневна и периодична штампа (*Класицизам код Срба*, 4, 1967). Штампа је током XIX века била један од медија који је био широко доступан. У њој

су, поред политичких вести, изношени разни подаци и информације кроз текстове који су имали улогу не само да информишу читаоце већ и да их образују (Ракић, Малеташки, Брацић, 2011). На тај начин је штампа значајно доприносила изградњи српског националног и културног идентитета (Макуљевић, 2014, стр. 146–157).

Ставови јавности о црквеној уметности изношени путем штампе битно су утицали на свест о значају цркве и црквене уметности за државу и нацију, а формирали су и укус наручилаца, те су тако сложеним механизмима утицали на њене опште токове током XIX века. Оваква пракса је била развијена и у другим срединама, превасходно Европи и Русији, одакле је, посредством српске културне и интелектуалне елите, прихваћена и у младој Кнежевини Србији (Aquilino, 1993, стр. 697–712; Макуљевић, 2006а, стр. 102–103; Костић, 2016, стр. 126–138). Без обзира на то што је српски народ током XIX века живео на територији трију држава – Османског царства, Кнежевине/Краљевине Србије и Аустрије, периодика и новине биле су доступне на свим поменутиим територијама. Како штампа није била нужно ограничена државним границама, то су информације и ставови о уметности изношени у новинама и периодици били познати широј српској читалачкој публици (*Класицизам код Срба*, 4, 1967). У новинама које су излазиле у периоду од 1830. до 1882. године у Кнежевини Србији попут *Шумадинке*, *Србских новина*, *Новина Чийалиишџа деоџрадској*, *Сиона*, *Подунавке*, *Голубице*, *Пасџира*, *Маладе Србадије* и других, изношени су различити естетски ставови о црквеном сликарству и архитектури, разматрани су различити проблеми везани за градњу и осликавање цркава, истицан је јавни значај послова везаних за изградњу и опремање храмова, промовисани су одређени модели црквене архитектуре и сликарства, као и рад појединих уметника. Кроз дневну и периодичну штампу читалачка публика је била обавештавана и о црквеном наслеђу кроз приказе средњовековних манастира и полемике о њиховој обнови. Неретко су ставови о обнови средњовековних српских манастира формирали ставове и о савременом црквеном градитељству у српско-византијском стилу. На укус потенцијалних наручилаца црквеног сликарства и градитељства утицала је и ликовна критика изношена у штампи (Трифунувић, 1967, стр. 62–64; Макуљевић, 2006а, стр. 102–103). Напослетку, јавност је посредством штампе промовисала и одређене пожељне моделе понашања попут приложничке активности усмерене ка Цркви, која је у XIX веку посматрана као највиши патриотски чин.

*Ставови јавности о црквеној уметности
у Кнежевини Србији у дневној и периодичној штампи*

У српским културним круговима током XIX века изношени су различити ставови и полемике о уметности у новинама и периодици која је излазила на простору Кнежевине Србије и Аустрије (Аустроугарске од 1867. године). Међу њима су се истицале *Србске новине* (Београд), *Шумадинка* (Београд), *Подунавка* (Београд), *Голубица* (Београд), *Новине Чийалишија деоградској* (Београд), *Седмица* (Нови Сад), *Србски лейојис* (Нови Сад), *Србске народне новине* (Пешта), *Србски народни лист* (Будим), *Будилник народне просвете* (Београд), *Србски дневник* (Нови Сад), *Орао* (Нови Сад), *Пасиџир* (Београд), *Млада Србадија* (Нови Сад – Београд) и друге (Матицки, 1996, стр. 284–299). Са садржајем ових часописа и новина, без обзира где су излазили, била је упозната шира читалачка публика, нарочито културна елита, и северно и јужно од Саве и Дунава. Читаоци су били обавештени о естетским ставовима о уметности и њеној улози у друштву посредством различитих радова, који су публиковани у поменутих часописима и новинама.² Текст Благоја Нешића *Теорије лепих художества*, објављен у *Србском лейојису* за 1834. годину, и текстови свештеника Васе Суботића *Основе чисте естетике* и *Основе практичне естетике*, објављени у истом часопису за 1838. и 1839. годину, налазили су се у зачетку овакве праксе у српским културним круговима (*Класицизам код Срба*, 4, 1967, стр. 6). Ђорђе Малетић 1840. године у алманаху *Голубица*, који је излазио у Београду (1839–1844), објављује рад *Различна смајрања о разним естетичким предметима*, инспирисан Шилеровим естетским становиштима (*Класицизам код Срба*, 4, 1967, стр. 6–7). Сава Коларски 1842. године у *Србском народном листу* (Будим 1835–1848) објављује расправу о постанку античке скулптуре, а у истом листу 1842. и 1845. године сликар Димитрије Аврамовић објављује радове *О заједничком јореклу уметности код свих народа и о њиховим каснијим разликама*, *О уметности старој Египта*, *О уметности старих Грка*, *О ујницају египатске уметности на јрчку*, што су били преведени и прерађени делови Винкелманових радова (*Класицизам код Срба*, 4, 1967, стр. 6–8). У *Седмици*, часопису за забаву и науку (Нови Сад), 1854. године објављује се прва уметничка полемика вођена између сликара Димитрија Аврамовића и Живка Петровића (Пераћ, 2001, стр. 7–9). Године 1842. сликар Георгије Петровић штампа у *Србском народном листу* (Будим) свој чланак *Нешто о художеству с крајњим јојледом на нас Србље* (Медаковић, 1985, стр. 24). Преко гласила *Будилник Народне просвете* Димитрије Аврамовић се 1851. године залагао

² Текстови о уметности објављивани у XIX веку у штампи публиковани су у: *Класицизам код Срба*, 4, 1967.

за отварање „Заведенија живописног училишта“, да би већ 1852. године преко *Србској дневника* (Нови Сад) тражио да му се пошаљу подаци за биографије славних српских живописаца (Медаковић, 1985, стр. 25).

Саставни део општих расправа о уметности представљали су и текстови о црквеној уметности у којима се црквена архитектура и сликарство посматрају са естетског становишта, а паралелно са њима у штампи се полемиче и о осталим црквеним активностима за које се сматрало да су од значаја за државу и нацију. Тако су у периоду између 1830. и 1882. године, у новинама и часописима Кнежевине Србије, разноврсни чланци објављивани у различитим рубрикама, доносили вести о освећењу темеља, завршетку радова на црквама и расписивали огласе за подизање и осликавање храмова.

Како је Православна црква у Кнежевини Србији била јавна и национална институција, радови око подизања нових храмова и проблеми адекватног одабира места за градњу били су у жижи јавности. Разлог томе лежао је у чињеници да је храм својом позицијом у насељу и својом архитектуром битно уобличавао јавни простор и идентитет, не само насеља већ и државе. Отуда је јавност будно пратила подизање сакралних објеката по градовима и већим варошима, као догађај од јавног значаја у Кнежевини Србији. Вести о свечаном чину освећења темеља или завршетка радова на Цркви биле су редовно саопштаване у дневној штампи попут *Србских новина* (*Новина србских*), званичног гласила Кнежевине Србије.³ Тако су све кључне етапе градње Саборне цркве у Београду биле праћене у штампи, као један од најважнијих догађаја (Вујовић, 1996, стр. 39; *Србске народне новине*, бр. 14, 20. август 1838, 3). Саборна црква у Београду изграђена је као једнобродни подужни храм у необарокно-класицистичком стилу, по угледу на храмове у Карловачкој митрополији. Сам чин изградње Саборне цркве и њен коначни изглед требало је да визуелно предочи ново политичко и културно стање Србије након добијања Хатишерифа 1830. године (Костић, 2016, стр. 196–199). Завршетак градње Саборне цркве зато је био свечано обележен, а о томе су 18. јула 1840. године писале *Србске новине* следећи извештај:

„13. текућег месеца били смо зрители дигнутога крста на торањ катедралне Цркве Београдске, почем је он од дунђера намештен био. Око два сата пред полдне (по турском) огласили су топови почетак овога торжества. Трајаћему водоосвештенију, које је пред западним Цркве вратима извршено, где је Г. Архијепископ и Митрополит с већим

³ *Србске новине* (у некадашњој транскрипцији *Новине србске*) биле су прве новине у Кнежевини Србији. Појавиле су се 5. јануара (по новом календару 17. јануара 1834. године), под уредништвом Димитрија Давидовића у Крагујевцу, а наставиле да излазе у Београду, у време када је Србија почела да се изграђује као грађанско друштво.

числом свјаштенства и монашеског и мирског реда свјашћенодејствовао, пуцали су при возгласима непресечно топови, као год што су и по окончаном водоосвјаштенију, када су крст дизати започели, и када је нужно било, чинили. По окончанију водоосвјаштенија, а при почетку дизања крста, започне и банда свирати и свирала је, докле год крст није намештен био. По том је један од оних, који су крст намештали, напио прву здравицу Светлом Књазу, втору Г. Митрополиту, трећу Народу, четврту Свјаштенству, пету Обштеству Београдском, а шесту мајсторима. При свим оним здравицама пуцали су како топови тако је и банда свирала, и многочислениј народ, који се стекао, да ретки овај догађај сопственим очима види, непресечно 'Урра' викао“ (*Новине Србске*, бр. 29, 10. јул 1840).

Средином XIX века пажњу јавности је заокупљала изградња Саборног храма у Смедереву. Када је, после дужих расправа, средином XIX века црквена општина одредила место изградње храма и прихватила план израђен по угледу на Манасију, први у то време у српско-византијском стилу, штампа је као важан чин пропратила свечаност освећења темеља. Чин освећења темеља извршен 6. августа 1850, био је објављен у *Србским новинама* (*Србске новине*, год. 17, бр. 95, 22. август 1850, стр. 362). Том приликом се саопштава да је Општина смедеревска положила темељ новом храму по плану манастира Манасије, а у даљем тексту изградња храма посматра се као знак видног економског напретка Смедереваца, али и просперитета читаве нације и државе: „Што је народ богатији и напреднији, то су му и свети храмови богатији, сјајнији и величанственији, као и друге зграде и домови, док се други, тј. сиромашан, бедан и угњетен народ по гудурама и колибама крије“ (*Србске новине*, год 17, бр. 95, 22. август 1850, стр. 362). У *Србским новинама* од 19. маја 1860. године објављен је и свечани чин освећења темеља цркве Светог Архангела Гаврила у Аранђеловцу (*Србске новине*, бр. 59, 19. мај 1860). Новине објављују и освећење темеља цркве у Књажевцу (*Споменница Тимочке епархије*, 1934, стр. 176). Оба храма су била од већег јавног интереса, будући да су изграђена средствима кнеза Милоша Обреновића (Ивановић, 2004, стр. 21–41).

Пошто су новоизграђени храмови пресудно утицали на креирање визуелног идентитета јавног простора једног насеља, избор места на којем ће се подићи нова црква било је од велике важности. Инжењери су истицали да цркве треба градити у средини насеља или на неком месту поред друма, те да је потребно за истицање важности таквог здања изабрати најлепши плац у средини вароши, где постоји отворен и слободан пролаз до самог храма⁴ (*Класицизам код Срба*, 2, 1966, стр. 479–484). Насупрот томе, у

⁴ Поводом места за цркву у Рачи Јан Неволе, један од инжењера запослених у Министарству унутрашњих послова, његовом Грађевинском одељењу, предлагао је да

народу је још увек био укореењен обичај, наслеђен из османског периода, да се храмови граде на скровитијим местима. Да би се решио овај важан проблем, највиша црквена јерархија и Министарство просвете доносили су одређене законске регулативе, формиране су посебне комисије у чијем су саставу била стручна лица, тј. окружни инжењери, чиновници и свештеници. Ове комисије су слате на терен да би вршиле контролу и увид у избор места за цркву (Костић, 2016). О овом проблему се расправљало и у јавности, па су различити ставови поводом конкретних случајева изношени у штампи. Тако је јавном мњењу преко *Србских новина*, неколико пута био изношен проблем одабира места за изградњу Цркве у Аранђеловцу. У броју 6. *Србских новина* од 14. јануара 1860. износи се мишљење да место одабрано за цркву није најпогодније јер је:

„од вароши удаљено и за леђима [...] Даље још место је брдовито и стрмено тако, да ће зими од ветра и кад се следе путеви, бити неприступачно, а и лети кад је кишовито и клизавица, неће се лако цркви моћи пењати. При овом посматрању дође ми на памет, да су наши стари од нужде и насиља непријатељског морали у планине и дубраве склањати цркве своје, а нама сад Хвала Богу, није више те нужде. Зато би најбоље било, да је какав вешт и од струке човек промотрио и изнашао најзгодније за цркву положеније у самој вароши које би и ту корист имало, што се посленици не би морали мучити износећи материјал на брдо. Кад Господар жртвује толико за саму цркву зашто општина не би дала неку суму па да купи згодно место у вароши? Јер се цркве не подижу ни годинама, ни десетинама година, но вековима, па треба и место за њих и добро бирати“ (*Србске новине*, бр. 6, 14. јануар 1860).

Током прве половине XIX века поједини новински чланци бавили су се уопштеним проблемима и тешкоћама везаним за подизање цркава. Обраћање пажње на ове проблеме унутар надлежних државних и црквених институција, као и њихово изношење у јавности, било је идеолошког карактера. За младу Кнежевину Србију и њену црквену организацију – Београдску митрополију, од 1830. године до средине XIX века разгранаване парохијске мреже било је приоритет. Међутим, држава и Црква су кроз своје органе и сложену администрацију контролисали процедуре грађења и уређења храмова у Кнежевини. Од средине XIX века државна администрација је постајала сложенија и ригорознија у спровођењу правила на терену, што је многе црквене општине, због непоштовања услова и процедура, ограничавало при подизању храмова (Макуљевић, 2007, стр. 28–34; Костић, 2016, стр. 28–43). У том периоду држава је преко надлежних

се као нова пракса уведе изградња цркава у средишту насеља, на видном и прометном месту (*Класицизам код Срба*, 2, 1966, стр. 479–484).

институција захтевала да цркве буду грађене у чврстом, трајном материјалу и у одређеном стилу, што је било важно за изградњу њеног националног и верског идентитета у јавном простору, но многе црквене општине такве услове нису могле финансијски да испрате. У јавности је изношен став да таква строга контрола не иде у корист разгрананања парохијске мреже. О томе говори чланак објављен 1863. године у *Србским новинама* у коме се са критичким тоном обраћа пажња широј јавности на тешкоће које се јављају приликом изградње цркава у Кнежевини:

„Нова црквена здања подижу или стара оправљају дотичне општине по одобрењу и под надзирањем власти, или црквеним капиталима или прирезом. Увек се наилази на тешкоће око подизања цркава јер то зависи од трију власти: од конзисторије, министарства просвете и министарства грађевина, са овим и тешкоћама што се увек захтевало да зидање цркве буде темељне грађе па је често зидање цркава изашло прескупо за народ“ (Несторовић, 2006, стр. 225).

Изградња и осликавање храмова спадало је у значајне, јавне послове у Кнежевини Србији и они су се обављали посредством јавних лицитација. Позиви на лицитације објављивани су редовно у штампи најчешће под рубриком *Ојласи*. Такви огласи објављивани су редовно у часопису *Шумадинка*, којег је 1850. године покренуо књижевник Љубомир Ненадовић.⁵ Тим путем су нпр. позивани градитељи за изградњу цркава у Слатини и Богатићу (*Шумадинка*, бр. 6, 1852, стр. 64; *Шумадинка*, бр. 7, 24. јануар 1856, стр. 56). У истом листу је 7. фебруара 1856. године Општина градиштанска објавила оглас за осликавање своје цркве посвећене Светом архангелу Гаврилу (*Шумадинка*, бр. 11, 7. фебруар 1856, стр. 88). Огласи везани за градњу и осликавање цркава објављивани су и у *Србским новинама*. Тако, посредством *Србских новина* 1850. године Шабачка општина објављује оглас у ком позива мајсторе да се јаве ради оправке цркве и поновног подизања звоника (Несторовић, 2006, стр. 228). Чачанска општина путем *Србских новина* 1862. године објављује лицитацију за довршавање своје цркве (Несторовић, 2006, стр. 243).

Да би представили сопствене сликарске вештине у домену црквеног сликарства, сликари су користили новине као медијско средство

⁵ *Шумадинка*, лист за књижевност, забаву и новости излазила је једном недељно а њен уредник и издавач био је књижевник Љубомир П. Ненадовић. Часопис је излазио са прекидима 1850, 1852. и 1854–1857. године. Часопис је био замишљен као породично-књижевни лист помало шаљивог карактера, да би убрзо био оцењен као „опасан републикански лист“, који је често био против цензуре и негативно усмерен ка власти. Упркос томе што је Ненадовић био рођак књегине Персиде Карађорђевић, издавање часописа је из политичких разлога неколико пута било забрањивано. Шире: Јовановић, 1925, стр. 105–107; Матицки, 1996, стр. 299.

комуникације са потенцијалном клијентелом. У *Шумадинци, Новинама Чийалишија деоградској* и у *Србским новинама* налазимо огласе сликара Георгија Бакаловића, Матије Перовића и Милије Марковића, у којима се нуде читалачкој публици и потенцијалним наручиоцима као изузетни црквени живописци. Примера ради, Георгије Бакаловић је, да би се истакао као искусан црквени сликар, ставио акценат на претходно завршене послове, речима:

„Долупотписани узима част почитајемом Публикуму на знање доставити: да сам темпло у м. Радовашници и темпло цркве у Зајечару, а и виши других послова мога художества на задовољство онима, којима сам радио, и на одобреније вештака у овом художеству, измоловао и позлатио. О чему извештавајући почитајемо Публикуму препоручујући му се, не пропуштам и то јавити, да у Шапцу сједим, где ме наћи може, коме потребан будем“ (*Србске новине*, 14. мај, 1840).

Сликар Матија Петровић обавештава јавност да је слободан да од грађанства и општина прихвати сваки посао везан за сликање „кућевни и црквени икона, са малањем темпла и сваке врсте златењем“ (*Новине Чийалишија деоградској*, 15. септембар 1848, стр. 328). У *Србским новинама* 1862. године, сликар Милија Марковић оглашава да је дошао из Италије и да ће се „примати сваког украшенија церковног“ (Несторовић, 2006, стр. 156, фуснота 363).

Промоцијом одређених модела архитектуре и живописа путем новина, културна јавност је утицала на опште токове црквене уметности. Тако се у *Србским новинама* од 8. децембра 1855. године, као модел за изградњу нових цркава по Кнежевини Србији истиче храм Светог Георгија у Смедереву, Андреје Дамјанова, подигнут у српско-византијском стилу по угледу на Манасију:

„Казати својима оно, што спада у круг благотвореног напретка земље, полезно је за сваког да, што је добро, нек се чује с једног краја отечества до другог. Житељима једног отечества, по једномислију браћи између себе, добро је дошла свака вест, која иј упознаје са прираштајем обштег благостања. Па када је синовима нашег отечества драга свака она вест, која милој нам отаџбини спрема лепшу будућност; то ће јим за цело јошт дражија бити она вест, која са сваком скромности казује о оном, чим се украсило наше мило отечество. И доиста, ко је пропутовао кроз нашу Србију горе-доле, па најпосле прошао кроз Смедерево, мора исповедати без сваког ласкања, без сваког устегања, да је ту видио нешто, чим се Србија украсила; да је видио нешто, чим се Србија поносити може. Новиј великољепниј храм Смедеревскиј са величанствени пет трула, плени не мало сваког путника-туђина, а домородца и Србина очара до усхићења. Снага пленитељности није у оном што је необично,

него у оном што је величанствено. Строј овог св. храма чини се бити нов у нашем отечеству, али је пореклом старинскиј, правиј источниј. Ко је год до сад био у манастиру Манасији и видио тамошњиј свети храм, представљајућиј собом дивоту архитектонске вештине, тај ће бити очаран на најпријатнији начин, када у новоподигнутом светом храму Смедеревском угледа снимак оног манасијског храма, коме се и странац, вештак и невештак диви, којим се Србија и србство поноси. Кроз педесет година овамо, равно пет пута се накањивало благоизабрано обштество смедеревско, да сазида у вароши цркву. Врло је осетна била потреба, да се усред вароши нађе светиј Божији дом; јер стара црква, ван вароши постојећа, ово својим удаљењем, ово својом ограниченом запремином, није одговарала духовним и побожним потребама. Што је зидање новог храма четири пута одгођено било, то је срећниј случај, који је дао повода, да се петиј пут до овакве красоте дође. Сад већ није другчије ни мислити, него да ће и друге знаменитије обштине љубезног нам отечества радо хтети овакве цркве зидати наподобије Раванице, Манасије и прочи стари храмова отечеству“ (*Србске новине*, год. 22, бр. 139, 8. децембар 1855, стр. 599).

Године у којима је у штампи фаворизована смедеревска црква као узор савременом сакралном градитељству, поклапају се са напорима да се у националној уметности створи канон у ком би кроз адекватне форме био изражен национални дух (Макуљевић, 2012, стр. 505–518). Оваква стремљења у националној култури и уметности поклапала су се са нарастајућим историзмом у Европи, који је карактерисала позитивна перцепција националног средњовековног наслеђа (Медаковић, 1985, стр. 11–22; Макуљевић, 2006б, стр. 181–205).

Коментар у часопису *Шумадинка*, поводом живописања Цркве у Великом Градишту, говори да је јавност истицањем својих ставова формирала и токове црквеног сликарства. У овом и сличним текстовима који се јављају касније, крајем XIX века, није задирано у догматска начела религиозне слике, већ се истицао естетски квалитет живописа, који је требало да има за циљ покретање најдубљих људских емоција, чиме се живопису давала ангажована улога. Задатак црквеног сликарства, који се том приликом поставља у *Шумадинци*, јесте:

„Подићи Богу само посвећен храм, а не украсити га по достојанству значило би само упола извршено богоугодно дело. Ми не подижемо храмове само као знак наше побожности, који ће каснијим потомцима сведочити о нашој смирености и побожности, већ да се приликом скупљања у њима, близине Божије споменемо: да се у духу нашем с Њим разговарамо и на све остало заборавимо, што нас за овај земаљски живот својом примамљивошћу везује. Да би ова веза између нас

и Бога била тврђа, да би наше мисли добиле виши полет, а наше срце самом Богу било посвећено, наша света Црква служи се и мудрим средствима. Појање, покреће излив различитих осећања, час тужних, час веселих, час озбиљних из срца гласова, силно нам потреса ил подиже душу, и удешава нам унутрашњост за различити излив, час тужни, час весели а час озбиљних осећања по светој нашој матери Цркви, по потреби празнујућег дана. Служитељи Светог олтара својом скромном молитвом подуђују у нама свете мисли, погађају наша осећања и одводе нас из земаљског живота ка престолу Превечног Оца. Да би ова средства била снажнија у помоћ притиче и живопис. Како само на нас делују лица, живописана правим мајсторима, сваки је од нас на себи искусио. Док нас сама мисао ка Непостижном одвлачи, тражећи невидљивог по безграничном простору, дотле нам лик Небеског Оца у храму, окупља мисли и осећања, Божански ужас обузима нам срце, и ми смо спремни припасти к ногама Онога, Кога смо залуд очима по 'милијардама' светова тражили и Који нас у ономе тренутку својим величанством скрушава. Каква благост просијава из лица Христа Спаситеља. Какво величанство из очију, какав божанствени сјај облива цело Његово тело, када Анђели и Арханђели, Херувими и Серафими пред њим стрепе и када небеса и светови пред Њим трепте и дрхћу, шта ће тек слабомоћни човек, гледајући Превечног разапетог на Крсту, гледајући анђеоско покривено лице и помрачену светлост сунца, чудан је печат који овакав лик у нашој души производи, а још је чудније и силније, када се човек нађе сам у освећеном храму, где га сви ликови, толико природно окружују [...] То је сила живописања али заиста живописања а не мазања. Да су ово Градиштани увидели, служи нам за доказ, а њима на част, и ми им ништа друго не желимо, но да с таквој истом мудрости себи живописца од пријављени изаберу. Ако препорука каква у оваквим приликама важи (као што су Шапчани живи сведоци тога), онда мислим да би им се слободно могао овдашњи живописац Урош Кнежевић, препоручити, утолико више, што је својим пословима високу благодарност и задовољство нашег Светлог Господара придобио. А да Градиштани овом приликом неће штедно набљодавати и због њ најважнији украс свога храма наружити, о томе нам јемчи њиова предострожност, њиова побожност и њиов позив“ (*Шумагинка*, бр. 22, 1856, стр. 16; *Класицизам код Срба*, 4, 1967, стр. 152–153; Макуљевић, 2006а, стр. 103–104).

Из наведеног следи да је сврха црквеног живописа да, манипулишући емоцијама верника, преноси морално-дидактичке поруке, а да би се то постигло било је потребно задовољити одређене естетске критеријуме, за шта су били способни само академски школовани сликари, као препоручени Урош Кнежевић или поменути Павле Симић, сликар иконостаса

Шабачке цркве. Оваква јавна фаворизација академски школованих сликара служила је у сврхе формирања укуса наручилаца црквеног сликарства, који средином XIX века још увек неретко посежу ка ангажовању сликара зографа, чији рад држава кроз своје институционалне контроле систематично сузбија (Костић, 2016, стр. 359–414). У складу са овим, у новинама Кнежевине Србије промовисали су се и уметници појединци, као носиоци академског модела црквеног сликарства. Поред поменутог Уроша Кнежевића у *Новинама Чишалишића београдској* публици је препоручен и рад академског сликара Димитрија Аврамовића.⁶ Под рубриком *Просветне вести за цркву, учишћеље, науку, художество и књижество*, истакнута је вест да је механџијски еснаф из Београда поручио израду свог барјака код академског сликара Димитрија Аврамовића. Аутор текста том приликом похваљује овај избор сликара и наглашавајући лепоту праве уметности истиче значај њеног прихватања у српској средини:

„Сваког правог родољупца и сваког човека мислећег члена народног мора јако обрадовати кад види, да му санародници путем човечности иду и на њену висину подићи се теже. Ништа толико човека у целости његовој не увећава и не уздиже, колико време производи красниј художества. Да се ова художества код нас љубе и поштују и да ће се код нас, у срећу се србску уздамо, скоро и одомаћити, довољно нам показује писање нове наше Београдске цркве, а исто тако и Тополске,⁷ у којој се чувају смртни остаци безмерног великог Карађорђа. Но ево нам и новог наше речи, а и наше слутње примерног доказа. Крчмарски или маханџијски еснаф у нашем главном граду, дао е начинити од скупопценог вештества свој барјак, који че се на седам копаља носити, и дао га писати, коме мислите? Ономе, који е најефтиније урадити обечао! Никако... Дакле коме! Ономе у кога се највише уздао, и није се с њиме хтео погађати, него га само понудио са три пута већом ценом, него што су други захтевали. Понудио е од прве речи академичном живописцу Димитрију Аврамовићу...Буди чест и јавна хвала честитости

⁶ *Новине Чишалишића београдској* штампане су једном недељно у Београду у периоду од 1847. до 1849. године. После две године престале су да излазе због малог броја пренумераната. Први уредник новина био је Павле Поповић, секретар Совјета, који је током 1842. године уређивао *Србске новине*. *Новине Чишалишића београдској* је током 1848, закључно са два прва броја, у 1849. уређивао Петар Радовановић. *Новине Чишалишића београдској* су по намени и садржини биле у основи политички лист у коме су две трећине заузимале политичке вести из Србије, Турске, Аустрије, Француске, Русије и других земаља, а једну трећину културно-просветна делатност у Србији са преводима из страних новина и огласима. Значајан одељак новина биле су *Просветне вести за цркву, учишћеље, науку, художество и књижество* и тај део је уређивао Сергије Николић. Више о самом листу у: Матицки, 1996, стр. 298.

⁷ У Саборној цркви Аврамовић је осликао зидове храма, иконостас, певнице и рипиде, а у Тополи иконостас који се данас налази у цркви у Горњој Трешњевици.

Меанцијског еснафа, који нам е благородним и паметним својим делом Србскиј образ пред светом осветлао“ (*Новине Чийалиишја београдској*, година I, бр. 4, 24. јануар 1847, стр. 32).

Путем писаних средстава информисања у јавности је похваљено и зидно сликарство цркве Светих петозарних мученика у Смољинцу, рад сликара Милије Марковића, које је од стране савременика доживљавано као „красно художество“ (*Новине Чийалиишја београдској*, година I, бр. 29, 18. јула 1847, стр. 221), а које је било изведено по узору на живопис Димитрија Аврамовића у Саборној цркви у Београду.

Када је објављивала текстове о старој српској архитектури и сликарству, штампа је утицала на формирање укуса најширих слојева друштва, а самим тим и на токове развоја црквене архитектуре и сликарства. Посредством штампе су широкој публици доношене информације о српском културном наслеђу, које се све више истраживало средином XIX века. Тиме је штампа помагала изградњи националног и културног идентитета.⁸ Текстови који су у новинама и часописима објављивани о старим српским црквама и манастирима и њиховој уметности, имали су карактер историјско-критичких расправа. Међу првим чланцима је *Почейтак ойисанија Срјски намасџира* Вука Стефановића Караџића објављен у часопису *Даница* за 1826. годину (Караџић, 1826, стр. 1–40). Касније у *Срјском лејојису* који покреће Ђорђе Магарашевић објављени су описи манастира Жиче, Ковиља и Беочина 1828. године, манастира Крушедола 1839. године, манастира Шишатовца 1844. године, као и описи манастира Манасије и Раванице 1845. године (*Класицизам код Срба*, 4, 1967, стр. 7, 35–45). Сликара Димитрије Аврамовић даје опис манастира Манасије у часопису *Седмица* за 1852, у коме и Сергије Николић пише чланак о уметничким споменицима у Србији, а Јован Стерија Поповић, касније 1854. о Жичи и њеном значају (*Класицизам код Срба*, 4, 1967, стр. 7–8; *Седмица: листић за науку и забаву*, бр. 26, 8. август 1854, стр. 197–198). Закон о црквеним властима из 1863. године прописао је да цркве треба градити у српско-византијском стилу, све интензивније се истражују српске уметничке старине, а објављени новински чланци о средњовековној српској црквеној архитектури и сликарству утицали су да јавно мњење постепено врши трансформацију црквене архитектуре Кнежевине Србије од једнобродних подужних храмова, налик Саборној цркви у Београду, ка моделима којима се исторички интерпретирало средњовековно наслеђе, као што је случај Цркве у Смедереву и Вазнесењске цркве у Београду. У *Пасџиру* за 1868. у броју 10 критикују се оправке манастира Суводола, Драче, Благовештења и посебно Жиче (*Пасџир*, 1868, бр. 10, 10. март 1868, стр. 158–160; *Пасџир*, бр.

⁸ О оваквој улози штампе у XIX веку шире: Макуљевић, 2014, стр. 145–155.

15, 14. април 1868, стр. 237–238), а критику на оправке и досликавања у манастирима Раваници, Студеници, Љубостињи и Жичи износи и часопис *Млада Србадија* 1871. године (*Млада Србадија*, бр. 7, април 1871, стр. 112). Критике изношене у штампи на рачун оправке старих манастира формирале су свест о заштити старина у тадашњој Србији.

Приложничка делатност, усмерена ка црквама у Кнежевини, такође је промовисана путем новина, као пожељан модел понашања. У складу са националном идеологијом, приложнички чин Цркви се, осим примарних сотериолошко-есхатолошких побуда, посматрао и као акт патриотизма и зато је као пожељан модел понашања био промовисан у јавности (Лазих, 2006, стр. 611–659). Сви друштвени сталежи су били подстицани на ктиторску и приложничку активност и о свима је без изузетка писано у тадашњој штампи. У часопису *Шумадинка* од 28. фебруара 1856. године похвално се, истиче, приложнички чин шабачких угледних грађана:

„Да стара србска добродетел, љубити своју веру, и по могућству приносити и јавном прослављању имена божјег, и данас у нашем народу влада, о томе имамо у нашој вароши едан нов пример, који непропуштамо за љубав ове черте србскога народа свету саобштити. Г. Г. кнезови обштине шабачке: Павле Ђ. Струнцалић, Владимир Тркић и Јоца Теодоровић, – кое е обштине лане едним гласом за свое старешине изабрала, познавајући иј као људе поштене, разумене и правичне – изволили су по свом познатом родољубију, из чисте љубави према својој светој вери, цркви шабачкој једногодишњу своју плату 1.000 форинти сребра износећу поклонити. Ово богоугодно дело и по самом свом својству заслужује, да се с благодарношћу пред Србством спомене; но сада особито тим већма заслужује, што е цркви шабачкој оволика помоћ сад врло добродошла. Хвала дакле буди овима добрима Христијанима, на овом знаменитоме дару матери цркви учињеном; а нека нам њиова скромност опрости, што ово њиово лепо дело јавности предаемо. Ми смо ово не њи ради, ер они такво што не траже, него добре ствари ради учинили“ (*Шумадинка*, бр 17, 28. фебруар 1856, стр. 132).

У истом часопису је објављено 27. марта 1856. године да је „његово Превосходитељство г. војвода Тома Вучић Перишић иволио подарити, цркви обштине Шабачке, два велика сребрна кандила, као вечни спомен за душу почивше супруге његове госпоје Агније“ (*Шумадинка*, бр. 25, 27. март 1856, стр. 199). У *Шумадинци* за 1852. годину истиче се као „леп и побожан пример [...] да је Атанасије Ивановић, цигански арачлија, поклонио овдашњој цркви едан скупоцени златом извезен барјак, под именом пољски барјак. Исти барјак 18. о. м. (овог месеца) о сошествију св. Духа, као на дан заветине обштинске, ношен е у литији у поље. С једне стране тога барјака икона је св. Тројице, као патрон овдашњи обштински, а с друге стране

храм цркве овдашње Архистратига Гаврила. Барјак е у вредности преко 100 дуката цесарских“ (*Шумадинка*, 1852, стр. 175). У *Шумадинци* је објављена вест и јавно „благодарење“ на прилогу који су у вредности од 3.974 гроша чаршијских даровали хришћани из Округа смедеревског и 1.773 гроша чаршијских из Среза темнићског манастиру Каленићу (*Шумадинка*, 1852, стр. 48). Приложничку делатност промовисале су и *Новине србске*. Тако су 29. децембра 1852. године објавиле да је Едвард Вудвард, трговац свињама, поконио смедеревској новосаграђеној цркви 10 цесарских дуката (*Србске новине*, бр. 148, 29. децембар 1852, стр. 553). Из *Србских новина* 1855. године видимо да је Тома Вучић Перишић подигао цркву у Закути коју је пројектовао Антоније Петровић, инжењер из тополивнице у Крагујевцу, а градио познати београдски предузимач Јосиф Штајнлехнер за 2.040 дуката. Такође је истакнуто да је Вучић већ раније (1852–1853) финансирао обнову манастира Драче и подизање конака (Несторовић, 2006, стр. 224). Иван Николић, свештеник у Доњој Крушевици, изјавио је 1868. године, преко листа *Пасџир*, јавну благодарност Томи Костићу и Николи Васићу, механџијама из Горње Крушевице, Јанку Благојевићу и Стојану Цветковићу, механџијама из Дубоке, што су Цркви приложили јеванђеље опшивено кадифом у вредности од 6 дуката (*Пасџир*, бр. 16, 21. април 1868, стр. 254). У листу *Пасџир* за 1868. годину такође је објављена захвалност Јанку Марковићу, трговцу из Ореовице поводом прилога од два сребрна чирака Цркви у Ореовици (*Пасџир*, бр. 12, 24. март 1868, стр. 192).

Закључак

На црквену уметност у Кнежевини Србији културна јавност утицала је изношењем различитих ставова у дневној и периодичној штампи. У новинама попут *Шумадинке*, *Србских новина*, *Новина Чийшалишџа београдској*, *Пасџира*, *Младе Србадије* и других, изношени су различити естетски ставови о црквеном сликарству и архитектури, разматрани различити проблеми везани за градњу, осликавање и обнову цркава, истицан је јавни значај послова везаних за изградњу и опремање храмова, промовисани су одређени модели црквене архитектуре и сликарства, као и рад појединих уметника. Напослетку, стручна јавност промовисала је посредством штампе и одређене пожељне моделе понашања, попут приложничке активности усмерене ка Цркви, а формирала је ставове о заштити националног наслеђа прошлости изношењем критичког става према оправкама средњовековних манастира. Штампани медији XIX века, осим што су доносили различите информације, имали су активну улогу у обликовању националног идентитета, културе и уметности. Даље усмеравање истраживача српске црквене уметности ка штампи XIX века као значајном извору података

допринеће свеобухватнијем разумевању њене улоге у развоју црквеног живота и уметности у Кнежевини Србији, као и бољој контекстуализацији различитих феномена црквене уметности наведеног периода.

Извори

Новине Чийалишїиа деоїрадскої, 1847, 1848.

Седмица, 1854.

Србске народне новине, 1838.

Србске новине, 1840, 1850, 1852, 1855, 1856, 1860.

Пасїир, 1868.

Шумадинка, 1852, 1856.

Омладина Србска, 1871.

Литература

Вујовић, Б. (1996). *Саборна црква у Беоїраду*. Београд: Народна књига – Алфа.

Ивановић, Т. (2004). *Црква Свейої арханїела Гаврила у Аранђеловцу*. Аранђеловац: Православна црквена општина.

Јовановић, С. (1925). *Устїаводраниїељи и њихова влада (1838–1858)*. Београд: Напредак.

Караџић В. (1826). Почетак описанија Српски намастира. *Даница за 1826. іодину*, 1–40. Преузето са: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=numerated&id=2&m=2#page/4/mode/2up>

Коларић, М. и Кусовац, Н. (1967) (ур.), *Класицизам код Срба: шїамїа из разгодља класицизма о умейносії*, 4. Београд: Народни музеј у Београду.

Костић, А. (2016). *Држава, друшїиво и црквена умейносії у Кнежевини Србији* (докторска дисертација у рукопису). Филозофски факултет, Београд.

Лазић, М. (2006). Ктитори и приложници у српској култури 19. и почетком 20. века. У: А. Столић и Н. Макуљевић (ур.), *Приваїињи живоїи код Срба у девейнаесїиом веку (611–659)*. Београд: Слио.

Љушић Р. (2004). *Кнежевина Срдија 1830–1839*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Макуљевић, Н. (2006а). *Црква Свейої Арханїела Гаврила у Великом Градишїиу*. Велико Градиште: Српска православна црквена општина.

Макуљевић, Н. (2006б). *Умейносії и национална идеја у XIX веку. Сисїем евроїске и срїске визуелне кулїуре у служби нације*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Макуљевић, Н. (2007). *Црквена умейносії у Краљевини Србији (1882–1914)*. Београд: Филозофски факултет.

Макуљевић, Н. (2012). *Inventing and Changing the Canon and the Constitution of Serbian National Identity in the Nineteenth Century*. У: И. Стевовић (ур.), *СУММЕИКТА (505–518)*. Београд: Филозофски факултет.

- Макуљевић, Н. (2014). Истраживање старина и културна јавност: визуелна култура Полимља у часопису „Нова искра“. *Милешевски записи*, 10, 145–155.
- Матицки, М. (1996). Књижевна периодика у Србији у првој половини деветнаестог века. У: Т. И. Подгорац (ур.), *Пола века науке и технике у Обновљеној Србији 1804–1854*. (284–299). Крагујевац: Универзитет у Крагујевцу.
- Медаковић, Д. (1985). *Истраживачи српских старина*. Београд: Просвета.
- Несторовић, Б. (2006). *Архитектура Србије у XIX веку*. Београд: Art press.
- Пејчић, П. (2009). *Српске новине Димирија Давидовића*. Београд: Службени гласник.
- Пераћ, Ј. (2001). *Сликар Живко Пејровић (1806–1868)*. Нови Сад: Спомен-збирка Павла Бељанског.
- Ракић, В., Малеташки, Т., Брацић, М. (2011). *Историјски преглед часописа Млада Србадија као прилози изучавању српског новинарства: каталог изложбе*. Нови Сад: Филозофски факултет.
- Слијепчевић, Ђ. (1991). *Историја Српске православне цркве*, Књ. 2: *Од почетка XIX века до краја Друге светске рата*. Београд: БИГЗ.
- Споменица Тимочке епархије 1834–1934*. (1934). Неготин: Књижевни фонд Тимочке епархије.
- Трифунковић, Л. (1966) (ур.), *Класицизам код Срба: грађевинарство*, 2. Београд: Народни музеј у Београду.
- Трифунковић, Л. (1967). *Српска ликовна кристика*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Aquilino, M. J. (1993). Painted Promises: The Politics of Public Art in Late Nineteenth-Century France. *The Art Bulletin*, 75 (4), 697–712.
- Habermas, J. (1996). *Javno mnjenje: istraživanje u oblasti jedne kategorije građanskog društva*. Београд: Kultura.

Ana D. KOSTIĆ

University of Belgrade

Faculty of Philosophy

Department of History of Art

Religious Art and the Public in the Principality of Serbia (1830–1882)

Summary

In the Principality of Serbia in the 19th century, the Orthodox Church represented a significant entity and had a privileged position as a state and national institution. This all affected its place in public life, as well as the public control of all the church activities regarding the churches' construction, equipping, painting, and

renovation. Thus, the aesthetical criteria, demands, and effects of the cultural and scientific public were a tremendous factor in making church art common during the 19th century. The public had an influence on art development through various forms in the Principality of Serbia, and some of the instruments were both daily and periodical (printed) press.

The public's attitude towards the church art was stated in the press and humongously affected the people's consciousness of the Church and church art's significance in relation to the state and nation, as well. Also, the ordering parties' tastes had thus been formed, which also had an impact on the complex mechanisms of the general church art trends during the 19th century. This kind of practice was characteristic of 19th-century Europe and Russia, and from there it was also accepted and developed in Serbia. Despite the fact that in the 19th century the Serbian people had lived in the territory of three states – the Ottoman Empire, the Principality/Kingdom of Serbia, and Austria, the periodical literature and newspapers had been available to the Serbian social and cultural elite at the mentioned territories. Since the press had not been strictly limited by the state boundaries, a wider reading audience had been familiar with the information and attitudes about art presented in both the newspapers and periodical literature, which were printed in Serbia and Austria, as well. The newspapers coming out in the period 1830–1882, such as *Šumadinka*, *Srbske novine*, *Novine Čitališta beogradskog*, *Sion*, *Podunavka*, *Golubica*, *Orao*, and others, contained different aesthetical attitudes on the church painting and architecture, but also considered various problems on the topics of erecting and painting the churches. The public significance of the works regarding the construction and equipping of the churches had been highlighted. Certain models of the church architecture and painting had been promoted, along with the individual artists' works. By reading the daily and periodical press, the reading public had been informed about the church heritage from the past through the reports about medieval churches and some debates on their renovation. Finally, the public of experts promoted, by using the (printed) press, certain advisable behavior models, such as the contribution activities towards the Church which were seen as the ultimate patriotic endeavor.

Keywords: religious art; printed media in 19th century; Principality of Serbia.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом *Creative Commons ауторство-некомерцијално 4.0 међународна* (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the *Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International* license (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).